

XLX – XX ƏSRİN ƏVVƏLLƏRİNDƏ KİÇİK QAFQAZIN CƏNUB-ŞƏRQ RAYONLARINDA ƏKİNCİLİYİN İNKİŞAFI

Azərbaycanda əkinçilik qədim tarixə malik olmuşdur. Arxeoloqlarımızın Mil düzündəki Kamiltəpə, Şahtəpə, Qarabağ düzənliyindəki İlanlıtəpə, Şomutəpə, Kültəpə, Çalağantəpə, Damlalı, Ovçular təpəsi (Naxçıvan), Qarğalar təpəsi, Töyrətəpə, Babadərviş, Çınqıltəpə, Qanlıtöyrə (Gəncə-Qazax), Quruçay və Köndələnçay vadisində (Füzuli) və başqa bölgələrdə apardıqları qazıntıların nəticələri Azərbaycanın yüksək əkinçilik mədəniyyətinə malik olmasını bir daha sübut edir. Bu yaşayış məntəqələrindən aşkar edilmiş əkinçilik alətləri, məişət qabları və s. maddi mədəniyyət nümunələrinə əsasən Azərbaycan əkinçiliyinin tarixi neolit dövrünə aid edilmişdir. Azərbaycan arxeoloqları və etnoqraflarından Ə.K.Ələkbərov, T.Ə.Bünyadov, O. Həbibullayev, İ.Nərimanov, Q.İsmayılov, Q.Cavadov və digər tədqiqatçıların Azərbaycanda əkinçiliyinin tarixinə dair əsərləri xüsusi maraq doğurur.

Bölgənin ərazisində - Quruçay və Köndələnçay vadisində (Füzuli rayonu) və Kəlbəcər rayonunda da eneolit və tunc dövrünün başlanğıcında əkinçiliyə aid maraqlı tapıntılar aşkar edilmişdir. Bu tapıntılar göstərir ki, bölgədə həmin dövr üçün əkinçiliyinin inkişafı yetkin mərhələyə çatmışdı.

Bölgə ərazisində arxeoloji tədqiqatlar aparmış Qüdrət İsmayılov yazır: "Quruçay və Köndələnçay vadisində elə bir qədim yaşayış yeri yoxdur ki, oradan dən daşlarının bu və ya digər nümunəsi aşkar olunmasın. Bu ərazidə dən daşlarının ən qədim nümunələri eneolit abidələrindən tapılmışdır (1, 27).

Kəlbəcər rayonunda Dəlidağda tapılmış "ayrı-ayrı daşların üzərində öküzlərə qoşulmuş ibtidai xışla yerin şumlanması, taxılın biçilməsi və döyülməsi kimi qayaüstü təsvirləri araşdıran arxeoloq Qüdrət İsmayılov bunun əkinçiliklə bağlılığı nəticəsinə gəlmişdir (1, 7)

Bölgədə (Laçın, Qubadlı, Zəngilan, Kəlbəcər, Cəbrayıl, Füzuli) əsasən taxıl, arpa, qarğıdalı, pərinç, çəltik, darı, çovdar və s. dənli bitkilər yetişdirilmişdir. Mənbənin məlumatına görə XIX əsrdə Cavanşir qəzasında (Kəlbəcər həmin qəzanın tərkibində idi – S. M.) yetişdirilən xüsusi keyfiyyətə malik qara rəngli payızlıq arpa daha yüksək qiymətləndirilirdi.

Zəngəzur qəzasında (Laçın, Qubadlı, Zəngilan – S.M) «toxmaq» adı ilə məşhur olan payızlıq arpa dörd və altı cərgəli sünbülü və göy rəng çaları ilə fərqlənirdi (2, 24).

Pərinç sahələri Karyagin qəzasında (Cəbrayıl və Füzuli) üstünlük təşkil edirdi. Ondan əsasən qış mövsümündə heyvanları, xüsusilə də camışları yemləmək üçün istifadə olunurdu (2, 26).

Darı əkini Cəvanşir qəzasında çox məhdud miqdarda, Karyagin qəzasında dağ ətəklərindəki, dərin dərələrdə, Zəngəzur qəzasında suvarılan ərazidə aparılırdı. Ondan alınan samanla heyvanları da yemləyirdilər (2, 31).

Çovar əkininə az miqdarda Karyagin qəzasında rast gəlinirdi (2, 31).

Qeyd etmək lazımdır ki, primitiv əmək alətləri ilə becərilən torpaqlar o qədər də yüksək məhsuldarlığa malik olmamışdır. Bununla yanaşı məhsuldarlığın artırılmasına suvarma sistemlərinin olmaması, quraqlıq və nəmişlik, çəyirtkə basqını və s. amillər də mənfi təsir edirdi. Bölgənin yol şəraitinin çətin olması, ucqarda yerləşməsi, eyni

zamanda qiymətlərin bahalığı daha təkmilləşmiş əkinçilik vasitələrinin buraya gətirilməsinə imkan vermirdi.

Mənbənin məlumatına görə 1897-ci ildə Yelizavetpol quberniyasında 565 təkmilləşmiş kotan olmuşdur ki, onlardan 560 ədədi dəmiryoluna yaxın olan dörd qəzanın payına düşürdü. Belə ki, Yelizavetpolda 271, Cavanşir qəzasında 215, Ərəş qəzasında 67, Qazax qəzasında 7 ədəd kotan olduğu halda dəmiryolundan uzaqda yerləşən Zəngəzur qəzasında tamamilə olmamış, Şuşa qəzasında 3, Nuxa və Cəbrayıl qəzalarının hər birində isə 1 ədəd təkmilləşmiş kotan var idi (3, 46). Tək-tək hallarda təkmilləşdirilmiş əkinçilik vasitələrindən – buxar və əl ilə işləyən taxıldöyən və küləşdoğrayan maşınlardan da istifadə edilmişdir. Yelizavetpol quberniyasında buxarla və əllə işləyən taxıldöyən və küləşdoğrayan maşınların sayı 10 ədədə çatmış, onlardan 2 ədədi buxarla, 8 ədədi əl ilə işləyən taxıldöyən, 1 ədədi isə küləşdoğrayan maşın olmuşdur (3, 77).

Bu vasitələrin hamı tərəfindən əldə edilməsi mümkün olmadığına görə bütün quberniyada, eləcə də tədqiq edilən bölgədə torpağı ənənəvi üsullarla və primitiv əmək alətləri ilə əkib-becərmişlər. Bölgədə əsas əkinçilik alətləri xış və ya cüt, qara kotan, ağac və ya daş vəl, ağac mala, çin, oraq, dəryaz, yaba, şana, kürək, bel və s. ibarət idi.

Adətən torpağı 4-6 cüt öküz və ya kəl qoşulmuş xışla, eləcə də ağır kotanla şumlayırdılar. Öküzləri boyunduruğa dağdağan ağacından hazırlanmış samı vasitəsilə qoşurdular. Boyunduruğun üzərində öküzlərin qoşulması üçün xüsusi yerlər açılır, öküzlərin başına keçirilən samı boyunduruğun üzərindəki həmin yerlərə toxunma samı bağı ilə bərkidilirdi.

Ucu dəmir gavahınlı ağac xışın qayıışı öküzlərin köməyi ilə çəkilirdi. Qayıışı əsasən inək dərisindən çal-keçir hörmə üsulu ilə hazırlayırdılar. Çox möhkəm olduğuna görə onu «qara qayıış» adlandırırdılar. Yer şumlayan zaman əsas güc də kotana qoşulmuş üç cüt öküzün ikinci cütünün üzərinə düşürdü. İkinci cüt də xalq arasında «qara qayıış» adlandırılırdı. Şumda ağır işləri yerinə yetirən öküzlərə «Qızıl öküz», «Polad öküz» kimi adlar da qoyulurdu.

Cüt və ya xış ən qədim şum aləti hesab edilir. Xışların ucunda müxtəlif ağızlı (oval, iti, iki-ağızlı) və ölçülü gavahınlı olmuşdur. Sonrakı dövrdə daha təkmilləşmiş ikitəkərli ağac kotanlar meydana çıxmışdır. Ağac kotan xalq arasında «qara kotan» adlandırılmış və ondan XX əsrin əvvəllərinə qədər istifadə edilmişdir.

Bölgədə qara kotanın 4 təkərli tipi də mövcud olmuşdur. Belə kotanlar şum zamanı sağ və sol tərəfə çevrilərək torpağı daha asan əkə bilirdi.

Bölgənin topoqrafik quruluşundan, torpağın keyfiyyətindən və suvarma vasitələrindən asılı olaraq ikitərlili, üçtərlili və çoxtərlili əkin sistemlərindən istifadə edilmişdir.

Əhalinin sıx yerləşdiyi aztorpaqlı kənd icmalarında sahələr 3-4, hətta 5 il dalbadal, gücdən düşənədək əkilirdi. Sonra həmin sahələr əkildiyi illərin sayı qədər dincə qoyularaq otlaq kimi istifadə olunurdu. Kəndli isə maldəhət müqabilində yeni torpaq icarəyə götürürdü. Əkin sahələrinə səpilən toxum aranda hər desyatın üçün 9-11 pud, dağ yerlərində isə 8-10 pud olmaqla müxtəliflik təşkil edirdi. (3, 77) Çox zaman eyni ölçülü sahəyə yerli şərait, torpağın keyfiyyəti və suvarma sistemlərindən asılı olaraq müxtəlif çəkiddə toxum səpilirdi.

Bölgənin ərazisindən axan zəngin su ehtiyatına malik Araz, Həkəri, Bərgüşad,

Oxçu, Tərtər, Bazarçay, Bəsitçay çaylarından suvarmada geniş istifadə edilmişdir. Bununla yanaşı suvarmada kəhrizlər, bulaqlar və su anbarlarının əhəmiyyətli rolu olmuşdur.

Kəhrizlər xüsusilə Cəbrayıl qəzasında çoxluq təşkil etmişdi. Kəhrizlər onu vurduran şəxsin xüsusi mülkiyyəti hesab olunurdu. Belə ki, onun inşası çoxlu zəhmət və kapital tələb edirdi. Kəhrizlərdən çəkilən arxların suyundan yalnız arxın çəkilməsinə vəsait qoymuş və əmək sərf etmiş kənd cəmiyyətinin üzvləri istifadə edə bilərdilər.

Bölgədə əsasən payızlıq taxıl əkininə üstünlük verilmişdir. Bu onunla izah olunurdu ki, yazlıq taxıl əkinləri heç də həmişə bol məhsul vermirdi. Arpa əkini isə yazlıq növü istisna olmaqla hər yerdə aparılırdı.

Mənbələrin məlumatına görə 1896-cı ildə səpilməmiş payızlıq buğdadan 1897-ci ildə qəzalar üzrə aşağıdakı göstəricilər əldə edilmişdir. Cəbrayıl qəzasında 1054 çərək buğda səpilməmiş, ondan 4216 çərək məhsul götürülmüşdür. Cavanşir qəzasında bu rəqəm 1200-ün 8400-ə nisbətində olmuşdur. Zəngəzur qəzasında 19260 çərək səpin, 48957 çərək məhsul qeydə alınmışdır (3, 78)

Arpa səpini Zəngəzur qəzasında 33910, Cəbrayıl qəzasında 10050, Cavanşir qəzasında 9570 çərək, məhsul isə Zəngəzur qəzasında 115060, Cəbrayıl qəzasında 53100, Cavanşir qəzasında 66900 çərək olmuşdur (3, 78).

Bölgədə buğdadan sonra darı əkini üstünlük təşkil etmişdir. 1897-ci ilin statistik məlumatına görə Zəngəzur qəzasında 983 çərək darı əkilmiş, 5680 çərək məhsul götürülmüşdür. Cavanşir qəzasında darı əkini daha məhsuldar olmuşdur. Belə ki, Cavanşir qəzasında 565 çərək səpin aparılmış, ondan 11300 çərək məhsul alınmışdır. Cəbrayıl qəzasında isə 1897-ci ilin yekununa görə 48 çərək darı əkilmiş və 660 çərək məhsul əldə edilmişdir (3, 78).

Bölgədə məhsul yığımı da primitiv vasitələrlə həyata keçirilmişdir. Taxılı əsasən orağ və çinlə biçirdilər. Taxılı biçmək üçün «bəndəburam» adlanan alətdən də istifadə etmişlər. Bəndəburamı əyri buynuzdan düzəldir, dəstəyini isə fırlanan şəkildə quraşdırırdılar. Buynuz dəstəklə birlikdə fırlanaraq taxılı asanlıqla biçirdi. Taxıl biçmək üçün hər biçinçinin xüsusi geyimi olmuşdur. Bu geyim dəridən tikilmiş uzun döşlük, qollara geydirilən dəri qolçaq, armud ağacından içi oyularaq hazırlanmış «barmaqçıl»dan ibarət idi. Əlin hər barmağı üçün ayrılıqda hazırlanan «barmaqçıl»dan biçin zamanı sünbülün qilçığının əlləri yaralamaması məqsədilə istifadə edirdilər. Biçinçi sağ əli ilə orağ, çin, yaxud bəndəburamı tutur, «barmaqçıl»lar geydiyi sol əli ilə sünbülün gövdəsindən yapışaraq biçirdi. Bir əl tutumu sünbül «bafa» adlanırdı. On bafadan bir «dərz» bağlanırdı. On dərz «pencə» (xara), on pencə isə «xorum» adlanırdı. Dərzləri bağlamaq üçün buğda və ya arpanın kökündən çıxarılmış gövdəsini eşərək «bəndəm» hazırlayırdılar.

Adətən taxıl biçininə səhər tezdən başlanır, dərzlər at, öküz, ulaq və arabalara yüklənərək döyülməsi üçün xırmana daşınırdı. Xırmanı külək tutan hündür yerdə düzəldirdilər.

Xırmanda istifadə edilən əsas əmək alətləri vəl, yaba, şana, kürək, şadara, ta-baq, çanaq, xəlbir, çalğı və s. ibarət olmuşdur.

Yaba zoğal ağacından iki və ya üç qanadlı hazırlanırdı. Kürək və şana da ağac materiallarından düzəldilirdi.

Vəl üçün möhkəm və davamlı ağac, əsasən palıd ağacı seçilirdi. Taxılın döyülməsi zamanı əmələ gələn küləşin hərəkətə mane olmaması üçün vəlin burun his-

ssəsi sivri və yuxarıya doğru istiqamətdə düzəldilirdi. Vəlin altında isə gözcüklər açaraq oraya daş parçaları pərçim edirdilər. Vəl hərəkət etdikcə həmin daşlar taxılı küləşdən ayırırdı. Vəl öküz və ya at qoşulmuş boyunduruğa birləşdirilirdi. Bu məqsədlə vəlin başından dartı vasitələri keçirmək üçün xüsusi deşiklər açılırdı. Vəlin qoşulduğu iş heyvanlarını bir nəfər meydanda dairə şəklində sürürdü. Vəlin ağır olması tələb olunurdu. Adətən ağırlıq yaratmaq məqsədilə kiçik yaşlı uşaqları vəlin üstündə oturdurdular. Bəzi hallarda vəlin üstünə ağır daş qoyulurdu.

Taxıl döyüldükdən sonra şana, son prosesdə isə kürək ilə sovurulurdu. Taxılı sovurduqdan sonra çalğı vasitəsilə samanı buğdadan ayırırdılar. Buğda, yaxud arpanı əvvəlcə şadara, sonra isə xəlbirdən keçirirdilər.

Şadara dəridən hazırlanmış iplərlə toxunurdu. Onun taxıl keçirilən gözləri iri olurdu. Xəlbir də şadara kimi hazırlanırdı. Lakin xəlbirin gözləri şadaraya nisbətən kiçik toxunurdu.

Şadara və xəlbirdən keçirdikdən sonra taxıl samandan ayrılırdı. Onun tam təmizlənməsi üçün bir daha tabaqla sovururdular. Təmizlənmiş buğda çanaqla çuvallara doldurulurdu. Çanaqdan həm də buğdanın ölçüsünü müəyyənləşdirmək məqsədilə istifadə edirdilər.

Taxılı xüsusi düzəldilmiş quyularda saxlayırdılar. Taxıl doldurulan quyunun ağzını küləşlə örtür, üzərinə ağır daş və ya taxta qoyub qapayırdılar.

Qaradamlarda taxılı xüsusi yeşiklərdə – kəndidə saxlayırdılar. Kəndi çox böyük olduğuna görə ona kifayət qədər taxıl və ya un yığmaq mümkün idi. Əksər hallarda kəndini arakəsməli düzəldirdilər. Arakəsməli kəndinin bir gözünə un, digərinə isə taxıl yığırdılar.

Taxılı səbətdə də saxlayırdılar. Bu məqsədlə gərməşov ağacının budaqlarından səbət hörüb çöl və içəri hissəsindən suvayır, taxılı oraya doldurub ağzını qapayırdılar. Belə səbətlərdən həmçinin arıçılıqda da istifadə olunmuşdur.

Bölgənin ərazisində əkin-biçin zamanı kəndlilərin bir-birinə kömək etməsi – qarşılıqlı yardım (əvrəz, iməcilik və s.) adətləri mövcud olmuşdur. Adətən belə iməciliklər bir gün davam edirdi. İməcilikdə köməyə gələn ailələrin bütün üzvləri iştirak edirdilər. İməciliyə toplaşanlar üçün ev sahibi nahar verirdi. Bölgədə nişanlı oğlanın qız evinə iməciliyə getməsi adəti də olmuşdur. Bu əvrəzə, yaxud iməciliyə çox zaman oğlanın dostları da qoşulurdular. Ailə başçısını itirmiş, xəstəsi, yaxud yas mərasimi olan ailələrə xüsusilə yaxından kömək göstərmək üçün də iməcilik keçirirdilər.

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT

1. İsmayılov Q.S. Quruçay və Köndələnçay vadisində qədim mədəniyyət izləri. Bakı. Elm, 1981.
2. Памятная книга Елисаветпольской губернии на 1914 год. / Издание редакцией секретаря комитета Н. П. Бабенко / Тифлис, 1914
3. Сборник статистических данных о землевладении и способах хозяйства в пяти губерниях Закавказского края. Тифлис. Типография М.Шарадзе и К., 1889.

Maharramova S.S.

**THE DEVELOPMENT OF HUSBANDRY IN THE SOUTH – EAST REGION OF THE
LESSER CAUCASUS IN THE EARLY PERIOD OF THE XIX-XX CENTURIES**

S U M M A R Y

In the article is informed about the creation and development of the husbandry trade in the south-east regions of the Lesser Caucasus, as well as researched the implementation of the husbandry to the region and various sorts of tilling yields.

Магеррамова С.С.

**РАЗВИТИЕ ЗЕМЛЕДЕЛИЯ В ЮГО-ВОСТОЧНЫХ РАЙОНАХ
МАЛОГО КАВКАЗА В XIX – НАЧАЛЕ XX ВЕКОВ**

Р Е З Ю М Е

Статья посвящается развитию земледелия в юго-восточных районах Малого Кавказа в XIX – начале XX веков. А также дана информация об орудиях земледелия используемые в регионе в XIX – начале XX веков.